

Terra ladina

Autor(en): **[s.n.]**

Objektyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **88 (1975)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Terra ladina

Zernez

da Jachen Ulrich Gaudenz

Meis char cumün, retrats da nüda realtä
be spordscha uossa l'ün'e l'otra via.
E tü sarast, avant cha'l fö t'ha devastà
stat bel e rich d'antica poesia.

Fatschadas cleras, imbellidas da sgraffits,
tettaglias grischas d'assas e d'astellas,
tablats, dal cler sulai da seculs imbrünits,
prüvats balcuns in tort e lobgias bellas ...

Be minchatant, sco in visiun, per cuort mumaint
meis sguard in teis antic aspet at vezza
cun quel, da tschientiners tessü inchantamaint,
ün batterdögl — i tuorna la tristezza.

Jon Guidon

Co mâ esa cun tia bellezza, tü char amà cumün da Zernez? I nun as pudarà far da main co dar radschun al sensibel poet chi cumplandscha il desaster cha'l furius incendi dals 5 settember 1872 ha causà vi dal bel cumün. Quant chi'd ais tuot crodà in tschendra quella vouta! Be tras üna visiun as lascha reconstruir il cumün da plü bod. Avant 400 ans scrivaiva l'istoriograf Duri Champell in sia topografia cha'l cumün da Zernez saja distint tras plüssas magnificas chasas e duos anticas bellas tuors — e cha chasas id existan circa 150. Eir davo il desaster dal crudel temp da Baldirun chi avaiva miss in tschendra la gronda part dal cumün, as refet quel plan a plan in

tuotta bellezza d'ün vair cumün engiadinais. Percunter il schnuizi da l'incendi dal 1872 ha intgnü a la generaziun chi avaiava survivü il fö da fabrichar plü a la sgüra, cun tets planivs catramats, cun chasas serradas sü, sco eir ils tablats, e quels sainza savas chi cul temp s'imbrünischan dal sulai, desistind eir tuottaffat da fanestras a l'engiadinaisa, da balcuns torts e da sgrafits. — Mo tantüna, per grand e sfurtünus chi saja stat quel fatal incendi — neir el nun ha pudü ir cun tuot la bellezza — amo lönych brich! Sün lö elevà, sco üna guardgia sur il cumün s'eleva la bella baselgia cun seis clucher uschè schlantschà. Gnand giò o sü d'Engiadina resorta ella fingià in distanza sco tipic segnal per il cumün. Da quista baselgia disch Sererhard in seis interessant cudesch topografic, ch'ella saja üna da las plü bellas baselgias refuormadas in nos chantun. — Lura esa qua sper ella, plü pitschna, dand main in ögl, la baselgetta da San Bastian. Co cha quella ais prüvada, propi adattada a la devoziun, ella in sia simpla e severa fuorma gotica, cun seis afrais-chs retgnüts, cun sias proporziuns uschè perfettas! E lura, guardand da casü giò, as preschainta in tuotta gravità il chastè cun sia massiva tuor, cun sia memorabla entrada dal «luftuor», cun seis üerts e'l plazzal, tuot serrà aint da schlass mürs. Da quist chastè quinta Sererhard, intuorn il 1740, ch'el nu saja nimia ün magnific beamaint. Na per ünguotta ch'el disch uschè da quai chi'l staiva quella jà davant ögls: eir il chastè avaiava passantà ün incendi dal temp dals Scumpigls grischuns, e'ls inimis dal cavalier Rudolf Planta avaiavan fat sbodar la tuor, almain per part. Uschè saran passats blers ans, fin cha'l chastè ais darcheu gnü miss in uorden e fabrichà oura. Id ha vulgü seis temp, fin ch'el ais gnü a's preschantar in seis imposant aspet dal di d'hoz.

Implü ais quia l'antica tuor dals Moors, dal tuot probabel il plü vegl beamaint dal cumün. Che mürs grossezzas cha quel ha! E perche esa dad ir sü d'üna uschè lunga s-chala per rivar pro la porta d'chasa? Perche oter, co per esser in quels temps antics plü sgür dad inimis, e per cha la chasa possa gnir defaisa sco üna fortezza invendschibla! — Dal temp plü paschaivel da Sererhard serviva quista tuor per tgnair in salv la munaida (!), la muniziun e las scrittüras dal cumün; per cas da bsögn però eir sco praschun — ün surnom chi l'ais restada per ün tschert temp, fin ch'ella in noss dis, s'ha darcheu transmüdada in üna chasa abitada, bain missa ad ir.

Foto W. Zeller

I sun restadas schaniadas dal fö alchüinas pacas chasas ourasom Röven e lura bainquantas aint da Runatsch. Missas darcheu ad ir, fuorman ellas hoz ün imbellimaint per il cumün.

Mo id ais qua amo alch indevastabel: la bella pusiziun dal cumün, al pè dal Munt Baselgia chi sta a traviers da la val, uschè cha adüna, apaina chi s'ozza l'ögliada i s'ha avant sai tuot l'aspet da la muntagna, cun seis bels gods, cun sias blaischs e seis laviners e cun seis lung spi, chi zoppa davo sai (bainschi bricha plü sün seis territori) quella misteriusa foppa da Macun cun tants lajets, minchün da differenta culur, üna rara bellezza in ün serain di da stà o d'utuon. E per dir quai be suot vusch: Quai es il lö ingio cha da vegl i's tratgnaiva ün dragun chi faiva svelt a's gritantar, scha mâ ch'el gniva disturbà. Tantüna nu sa Sererhard dal sgür sch'ün tal d'eira o nu d'eira. D'üna vart avaiva el udi dad homens chi eiran stats terribel sculozzats tras seis mügir, da l'otra vart avaiva el udi a dir cha quai sajan tuot be filistoccas! Plü tard, quist lö da Macun es dvantà l'avdanza da nanins, tanter ils quals Janaiverin ais stat il plü amabel. Ma sco dit: quist tuot be suot vusch! Perche i's tratta da chosas misteriusas.

Quai chi dà üna taimpra speciala al cumün da Zernez es l'insolita vastità da seis territori e seis gods uschè extais. Per far il gir cumplet da seis cunfins voul quai buns alpinists ed eir quels stuvesan quintar per la gita almain trais, scha na quatter dis! In quist vast territori vain sün seis quint minchün chi fa gugent spassegiadas o eir gitas plü solitarias. Bainschi es hoz l'attracziun dal Parc naziunal uschè granda, ch'ella impla durant ils mais da stà singulas vals e vias cun indombrabels turists. Tantüna existan amo adüna lous quiets e pussibilitats per spassegiadas e gitas chi permettan da giodair la quietezza e l'inchant d'üna natüra indisturbada.

Ün chapitel per sai sun ils vasts gods, chi durant seculs a la lunga han significhà la principala ricchezza dal cumün e chi han procurà a blers lavur e guadagn sco lavuraints da god, vittürins o resgiaders. Dal temp da la seguonda guerra, cun sia s-charsdà da combustibels, occupaiva il forestal sur 100 persunas, chi avaivan da far plü co avuonda per gnir davo a tuottas postaziuns. Quella jà esa gnü furni a l'ingranda eir laina dad agnieu e da zuondra.

Cul god esa plü bod eir gnü fat faira: anticamaing per las minieras. Mo id ais d'incleger. Quella jà eira per la populaziun plü important il metal chi pudaiva gnir guadagnà sül lö co il god chi

paraiva dad esser avant man in surabundanza. Plü mal esa lura stat cur chi han vendü gods inters a las salinas da Hall. Quels gnivan schnüdats dal tuot, culla fatale conseguenza cha la granda part da la muntagna dal Fuorn ais uossa cuverta be cun agnieu e cun zuondra, impè dals larschs, pins e dschembers, chi as reconquistan, ma be cun stainta, in lös favurisats lur plazza da plü bod.

Per imprendder a cugnuoscher eir be ün pa tuot ils gods as sto quai far bleras, bleras gitas. Mo i cunvain da las far! Eu vuless annotar chi'd exista üna interessanta carta da vegetaziun dal Parc naziunal, in la quala id ais disegnà aint cun admirabla precisiun las differentas qualitats da god e da la tipica flora chi as rechattan in mincha singul lö.

Privilegià ais il cumün da Zernez tras l'abundanza dad alps. Da las chargiar hoz be cun agen muvel, füss impossibel. Chi chi es creschü sü a Zernez o chi ha vivü là plü lönch, s'algordarà adüna cun plaschair da las lavuors d'alp chi reuneschan a giuven e vegl in buna cumpagnia, lura da la chargiada d'alp, cun partenza adurezzas vi per la not per rivar ün bun toc ant co chi fetscha di e chi cumainza il disturbi tras il trafic. E lura la s-charbunada da quels chi rivan sün alp per la prüma vouta e chi han da bütschar «la veglia» — quai tuot per ch'els hajan in lur vita buna vantüra e ch'els vivan lönch sün terra!

Ün'otra bellezza: la richa flora chi's chatta sün seis vast territori. Natüral, brich cha bellas fluors füssan üna specialità da Zernez! In tuot e dapertuot in nossa vallada sun quellas da chasa. Mo in l'agen cumün as cugnuoscha ils lous plü o main cuntschaints o zoppats, ingio chi's chatta auriclas, machöas, pantoflas, las plü bellas orchideas ed otras fluors. Id existan forsa lous zoppats cha be pacs cugnuoschan. E lura, co chi glüschan amo in tarda algordanza quellas costas tuot blauas dad enzianas, tuot cotschnas da grusaidas, o quels lös plü giò d'via cun lur uschè admirats albeterns!

Ed implü, la blera sulvaschina. Chi chi viva a Zernez stuvess esser orb per nun avair vis üna blerüra da tschiervs, eir blers chavriöls e chamuotschs. Eir ils capricorns (stambuochs) sun da scuvrir bod da minchün chi gira ün pa per las muntagnas intuorn. E lura eir amo tuot l'otra sulvaschina ed utschlaglia chi dumanda daplü atenziun, daplü peida e furtüna per l'inscuntrar e la pudair observar. Üna dumanda in parantesa: chi ha fingià inscuntrà al luf tscharver? I para

cha quel vöglija salvar sia pel pervia dal premi chi'd ais fingià gnü offert per quella. Ed a quantas istorgias e requints cha la sulvaschina dà andit adüna inavant, inquant ad observaziuns ed inscunters, ma pür inandret in rapport a la chatscha: in latin ed in s-chet rumantsch.

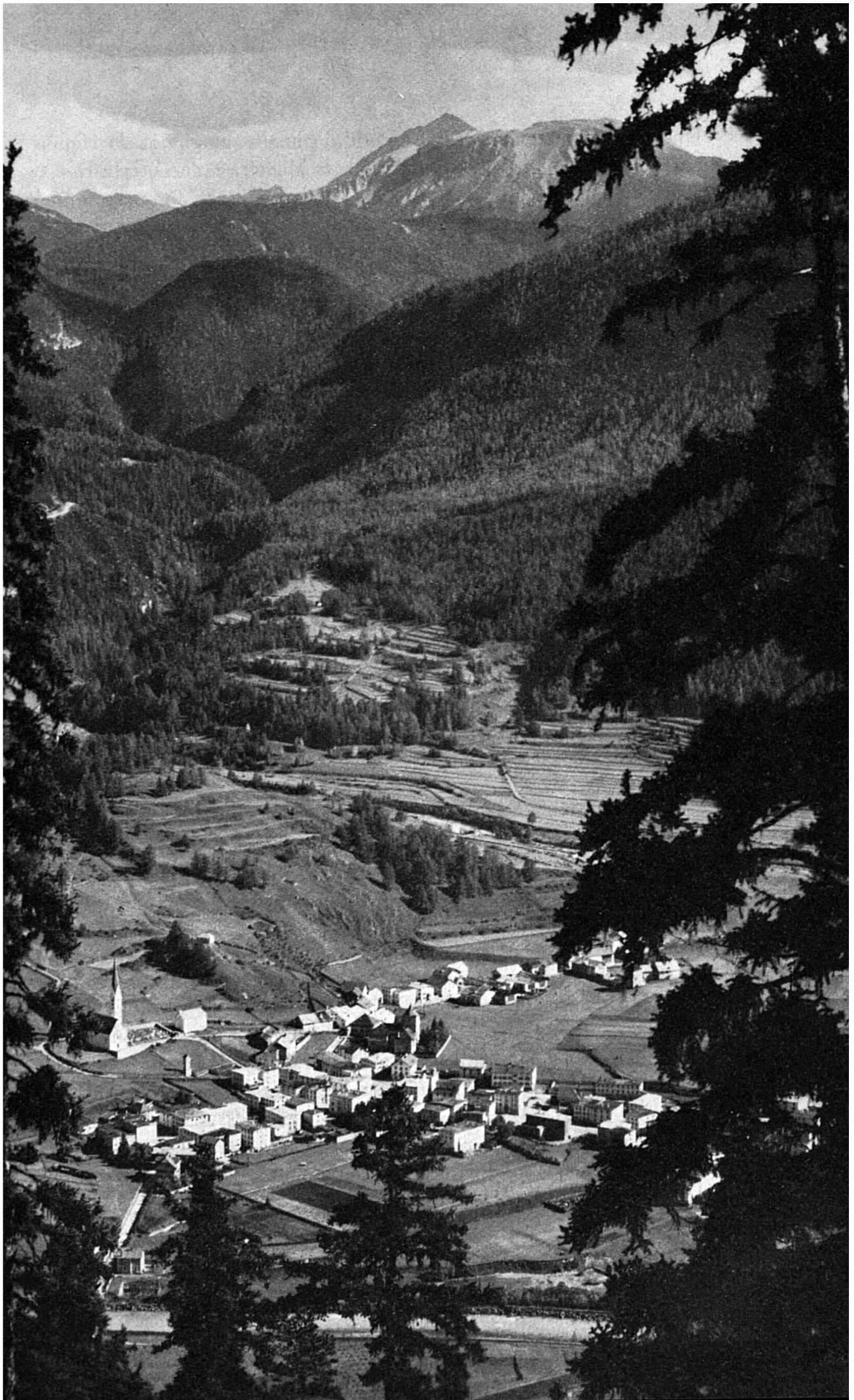
Ün'otra speciala bellezza per mincha Zernez ais seis dialect local, d'immez l'Engiadina, sülla balantscha tanter vallader e puter. Pür cha oters dian sco chi vöglian: eu, ä, jä, o lura: äa, aja o jau, ils Zernezers han lur tipic: *jou*, ün pled cun pais e cun la plü bella melodia. Düsa landervia, nu s'esa plü bun da'l schmetter, neir giand a star da qualche otra vart. I's sa da famiglias chi davo avair bandunà Zernez han tgnü landervia per duos, scha na per trais generaziuns. Ün dalettaivel hom salüdaiva ad üna giuvna dal lö culs plets: Chara giunfra Jou! E scha mâ ch'ün Zernez dschess: Jou nè già dit cha da tuot la verdüra jou nè il pü gugent la chärn, schi nu'l güdess quai plü inguotta da vulair schnejar sia derivanza. El füss pendrà süil mumaint sco a seis temp l'apostel Petrus chi in ün mumaint da privel nu vulava esser quel ch'el d'eira. Mo i til han rinfatschà be da pais: A tai, teis dialect at tradescha!

Sco dapertuot in Engiadina ha eir Zernez üna blerüra da noms locals. Che attracziun da gnir a'ls cugnuoscher, ed amo daplü da'ls perscrutar. Que ais sco divrir portas serradas, minchatant, anzi, bain suvent, da quellas cun ferma serradüra. E co cha quists noms derivan our d'uschè differents temps! Ils üns sun antikischems, plü vegls co'l temp dals Romans, oters da quella epoca, bliers s'han müdats cul ir dals ans, oters darcheu sun gnüts sfuormats tras noscha pronunzia. Alchüns sun gnüts creats forsa na avant lung temp da qualche original, o ch'els derivan da qualche evenimaint o d'üna aventüra.

Eu nu poss interlaschar da manzunar ün insai our da la richa collecziun: Stragliavita, Badachül, il Brastuoch da las Ovas Spin, Üerts dal diavel, Grip da las tapetas, Chant da rudellas. Ün prà ha nom: Schocha cotschna, ün oter Stüva sura. Dingionder vegnan però ils noms: la Frantscha e Carolina per cuntegns? Alchüns noms cuntegnan l'interessant plural collectiv in *ai*: Pignai, l'Alossai, Bugnaidas, Plan Larschaida.

Oters fan plaschair simplamaing tras lur cling melodic: Plan da las Sbaluonzchaduoiras, Spaschulaidas, Tarsous, Vallainas.

Foto R. Grass, Zernez

Ûn inter numer da noms ais identic o almain sumgliaint da cumün a cumün: Clüs, Quadras, Muntaditsch, la Murtera e bliers oters.

Difficil ais quai d'eruir la derivanza dal nom Zernez. Be uschè simpel sco cha'l vegl Champell crajaiva in til fand derivar da Cernetium, üna cità da la Campania, manzunada da Plinius, nun ais quai sgür bricha. Chi nun avess stainta da crajer cha'l nom s'haja fuormà da quels emigrants dal Latium chi, vezzand la bella cuntrada, hajan exclamà: Cerne, cerne! (guarda, guarda!).

Impè, ad ün stüdi approfuondi as reveleschan sorprendentas cugnuschentschas. Tras la differenta derivanza dals noms as lascha perfin eruir ün different cuors dal Spöl, strusch davò il munt, cuorrind per mez il cumün d'hoz — üna scuverta chi vain verificada tras la configuraziun dal terrain.

E darcheu ün oter chapitel sun ils vegls trastüts dal cumün. Il prüm chi'd ais cuntshaint dal 1575, ais scrit in latin, il prossem, dal 1664, ais lura scrit in bun rumantsch. Ils trastüts dals differents cumüns as sumaglian, ma han listess lur remarquablas differenzas. A Zernez p. ex. nu faiva quai dabsögn da spargnar la laina uschè zuond sco in Engiadina ota. Ma la cultivaziun da la terra dumandaiva tuotta atenziun, stuvand la glied viver bod be da quai cha lur aigna terra produiva. Uschè sun remarquablas las blieras prescripziuns pervia da la sauaziun, per cha mincha terrain vegna ad avoir sia pertocanta part vi da l'aua. E las prescripziuns pervia dals bavuns vulavan evitar tuots dans da passagi. Impreschiunanta ais la cumünanza pro tuottas lavuors, sco ch'ella resorta da blieras prescripziuns, la respunsabilità da tuots invers il cumün, eir ils numerus obligs religius, p. ex. inquant a la celebrazion da la dumengia. Da la seriusa severità da quella vouta be quists exampels: «Cur chi suna sain da cussagl (da radunanza), schi dessan cuvits far sunar trais voutas. Siand sunà la terza vouta, dess tuot esser in piazza, suot paina da cr. 12 per persuna. Cuvits e muntaduors dessan scouder.» — «Cur chi suna sain da furtüna u stuorn, schi dess tuot *cuorrex*, e quel chi nu cuorra dess esser privà da l'onur (!) e gnir chastià per rentschs 50». E sco uorden fa fabrica: chasas chi gnissan fabricadas dadour il rayon indichà dal cumün, sun da strar giò e, pro resistenza dal patrun, sün seis cuost, tras il cumün.

Dal vegl trastüt as po relevar il meglder retrat dal möd da viver da plü bod — dal möd da lavurar, da la cumbatta per l'existenza, da

las relaziuns socialas e d'oter plü. Ed inultra admetta el ün interessant sguard aint illa lingua da quella vouta. Güst causa cha l'ortografia nun eira amo fixada, s'ha quai dat da sai da scriver ün genuin dialect local. E sco ultim amo ün tschüt aint ill'istorgia locala. Entrand in baselgia, s'observa süll'otezza dal vout, sper la data 1609 — la superba inscripziun: Rodolphus Planta Eques (il cavallier), ed immez sia vappa culla tschatta da l'uors. Apaina vis quaist nom s'annunzia l'algordanza da quels ils plü greivs e burrascus temps cha l'Engiadina ha passantà. — Il retrat da quel paschiunà cavallier e partischan po gnir vis e medità sül piertan sura dal chastè, ed in il meditand as farà minchün seis impissamaints sur da quai cha quist hom ha fat da böen e da mal. A seis cumün ha'l fat ün zuond appredschabel servezzan — chi'd ais per el il plü dürabel monumaint — in fand fabbricar la baselgia. Mettain ch'el haja fat quai per granda part ad agen cuost, scha eir tras blera lavur cumüna dals paurs. La baselgia ais eretta in piazza d'üna plü veglia, in stil roman, saja cha quella eira dvantada massa pitschna o ch'ella eira ida almain. Da quai nu s'haja ingünas notizchas. — Ma pac davo finida quista bell'ouvra chi serva fin al di d'hoz fich bain al cumün, sun ruottas oura quellas pratchas, quels sgurdins politics, quellas cuntraversas religiusas cun tuot lur fatalas consequenzas. Id ha dat dis cha'l cavallier Planta vulava far morder als Zernezers, in als trattand da sugets chi nun han d'avair ingün'aigna persvasiun, neir brich in fats da la cretta. Mo id ais eir rivà il di ch'el cun tuot sia pretaisa e violenza, ha stuvü far svelto a mütschir per salvar sia vita. Scha las paraids da la sala sül plan sura savessan discuorrer, quant ch'ellas avessan lura da quintar! I'ns gniss lura sgüra quintà fingià da las paschiunadas tschantadas per sforzar a l'ovais-ch a la fundaziun da la lia da la Chadè, lura, dal temp dals Scumpigls grischuns, da sezzüdas da parti cun lur intrigas e lur plans malvantüraivels, ed in seguit da tantas e tantas generaziuns, in temps da pasch e da guerra, da fabricas e da disfatta. — In üna stüva dal chastè as rechatta eir amo quella pigna blava chi tira adimaint l'istorgia da la nöbla figlia dal chastè, serrada aint da seis bap, epür rapinada da seis amant. — Il chastè ais eir stat la dmura da l'istoriograf P.C. Planta, dal qual eu n'ha let üna vouta, co ch'el staiva tschüttand tristamaing our da fanestra, cumplandschand la stagnaziun da las relaziuns da seis temp. Che mâ dschess el in fatscha a las grandas müdadas dal preschaint?

Co cha l'antica tuor dals Moors resvaglia veglias algordanzas, esa fingià stat manzunà. E sco ultim amo la Serra, hoz bainschi redütta a misras restanzas, amo avant pacs decennis però magari impreschiunanta sco dostanza cunter attachas dals Austriacs sur il Fuorn nan. Cuntrari a quai cha Sererhard suppuona, existiva ella fingià dal temp da Champell ed eira dimena amo plü veglia. Ella sarà però gnüda reconstruida e rinforzida dal bun duca Rohan, dal temp dals Scumpigls grischuns. Perquai ha ella eir portà lönch seis nom o almain sia algordanza.

Ma uossa pudess quai dar cha'ls abitants odierns dal cumün füssan malcuntaints, udind a manzunar bod be fats e visiuns dal passà. Els pudessan dumandar: nun es quai inguotta tuot quai cha nus avain fat e miss ad ir in nos temp preschaint: las bellas, largias vias asfaltadas, novs cuostaivels edifizis, sco la chasa da scoula, tuot quai chi'd ais gnü fat in connexiun cun las ouvras eletricas, la sarinera, lura eir la chasa dal Parc naziunal, ultra tuot quai chi'd ais amo progettà? Sgüra, quai ais tuot a seis lö ed ais d'arcugnuoscher in seis möd. Ma quai nun as cunfa cun l'intenziun da quist artichel chi voul plüchöntscha evochar l'attachamaint al cumün in quai ch'el ha da special e chi'l disferenzchescha dad oters centrums turistics cun hotels, pensiuns, butias ed affars da tuots geners.

E sco fin be quists cuorts plets da meditaziun: Tuot fluescha quia sün terra. Tuot müda cul temp. Beà chi chi — sainza as perder vi da quist muond — sa d'appredschar il bel ed il bun cha la vita al spordscha, mantgnand per adüna üna grata algordanza da tuot il bön giodü!

Val d'Uina

da Victor Stupan

Val d'Uina es la val la plü sulvadia sül cuntegn da Sent. Ella sbocca aint il En suot Sent, sper la fracziun da Sur En e's stenda da là davent vers süd fin al cunfin talian. Il flüm — eir quel as nomna Val d'Uina — porta tuot on relativmaing bler'aua, sa pendenza es gronda, tant cha i'l cuors da milliuns dad ons ha'l schmaglià oura la grippa chaltschinaisa e fuormà chavorgias sulvadias be avuonda. Las costeras stipüras a dretta ed a schnestra da la val sun creschüdas aint da larschs, petschs e tieus, ingio ch'ellas nun as serran e fuorman chavorgias strettas, da las qualas la spelma nüda guarda giò sün quels pacs turists chi percuorran quist cuntegn solitari. Schi, quai daja amo in Engiadina bassa, cuntradas solitarias! Quant lösch? ans dumandaina. La via es transibla fin Uina dadaint, pel trafic general dad autos per furtüna scumandada. Ell'as fa sün tuot il traiget strusch al flüm, chi srantuna da quai giò e tegna cuturella al viandant. Da temp in temp, per sguinchir al privel da crappa e da lavinias, sto'la cruschar la val, preferind tshella riva, uschea chi nu manca da variaziun.

La prüma chavorgia as rechatta üna buna mezz'ura dadaint Sur En e's nomna «La S-chala». I varan gnü da far s-chaluns per superar culla via il stip da la val. Dalander il nom da la muntogna. S-chalaberg o S-chalanberg tilla varan battiada ils fittadins tirolais d'Uina, S-chalambert han fat landroura ils da Sent. Il nom oriund da la muntogna d'eira «Piz Fuorcla». Eir quist fich inclegiantaivel. La sella tanter il S-chalambert dadaint e quel dadoura as preschainta davent da Sent sco üna vaira fuorcla. La via es stretta e per part tagliada aint il grip. Üna jada varana gnü da survendscher la chavorgia cun puntins. Da quai tasmuongia amo hoz il nom local «Puntins ots».

Davent da quia in üna buna mezz'ura as raggiundscha Uina dadora, ingio cha la val as schlargia e ch'ün'acla paura as preschainta immez bella pradaria. Uina dadora giascha a 1499 meters sur mar, in üna cunca bain protetta e vaira früttaivla. Da temp vegl il bain nu prodüaiva be fain per invernar la muaglia, mo eir gran. Probabelmaing avuonda pel bsögn da quels chi dmuraivan in Uina. Plan da muglins es il nom local d'ün clerai in prosma vaschinanza ed üna moula d'muglin amo intera ed intratta dasper la via es l'ultim vanz dal vegl muglin. Vegl magister Jon Zonder Valentin ha avant bler ons scrit lasura il vers significativ:

Restanzas dal muglin
d'Uina dadora e d'Uina dadaint.
Uschè tuot piglia fin,
quai tegna adimmaint!

Dad Uina dadora sur Curtinatsch as vaja sül Piz Ajüz. El nu po as gloriar da si'otezza, 2790 meters sur mar, mo el as preschainta als Sentiners in sia fuorma piramidala sten bain e tils sta d'ürant l'inviern üna pezzetta davo mezdi davant il sulai.

Amo ün'ura da chamin, e nus eschan in Uina dadaint. Eir quia as schlargia la val fuormond üna terrassa chi — sa'l Segner cura — es gnüda runcada e cultivada cun bella prada e chomps.

La strettüra dal «Quar» ans suosda incunter, ingio cha'l flüm s'ha schmaglià tras la grippa ch'el ha malapaina lö per sai sves. Suraint, sün üna planüra vaira largia, as rechatta l'alp Sursass o Rasass, ün alp da Sent, tschantada amo da quista vart dal spartaauas e chi ha, eir ella, sia istorgia.

Fin dal 1910, scha'ls da Sent han vuglü chargiar l'Alp Sursass cun aigna muaglia, quai chi sarà capità be d'inrar, hana stuvü passar sur la «Stüra», üna costera stipa e pac bain transibla. Üna charta aint il archiv da Sent scritta da vegl veterinari Töna Vital e datada dals 22 favrer 1911 cuntegna las seguaintas cumunicações: Daspö liquidà tuots quints derivants da la construcziun da la via Schlingia, inchaschè tuottas contribuziuns e pajà tuots debits ans vanza 1419.— frs. a favur d'ün fond pel mantegnimaint da ditte via.

Quaist cas am para dad esser bod unic sül muond. Ün cumün fabricha üna via sten cuostaivla cun galarias e tunnels tras üna paraid da grippa chi fa tschüffer sturnizi al plü curaschus turist e rampchader, e'l quint final muossa ün saldo activ da 1419.— frs. Che

Inauguraziun da la via tras la paraid dal Quar in val d'Uina dal 1910. L'unica chavorgia sul-
vadia da quist gener in Engiadina.

Foto Emil Bass, Sent

d'eira capità? Il club alpin da Pforzheim vaiva fabricchè üna chamonna in prosma vaschinanza dal cuolmen Schlingia e vess salüda üna colliaziun directa culs lös da cura in Engiadina bassa, chi quella jada vaivan güst cumanzà a flurir. La secziun dal club alpin Pforzheim es statta l'inizianta da la via nouva. Mo ufficialmaing stuvaiva figürar il cumün da Sent sco intrapendent da la via. Cler! Per survgnir (i's trattaiva d'üna via d'alp) ils subsidis chantunals e federalis. Il quint final, activ pel cumün da Sent, es simpel be avuonda:

Cuosts in tuot	32'000.— frs.
Subvenziuns chantunals e federalas:	19'000.— frs.
Club alpin Pforzheim ha pajà:	14'000.— frs.
Società d'hotelliers Engiadina bassa:	1'000.— frs.
Entradas in tuot	<u>34'000.— frs.</u>

Davo trat giò tuottas otras spaisas esa restà als da Sent la somma surnomnada.

La muntada dad Uina dadaint sün Alp Sursass tras la strettüra dal Quar es vaira stantusa e maina, sco fingià manzunà, tras üna paraid da grippa perpendiculara, arcumandabla be a quels chi nun han sturnizi. Ell'es in mincha cas unica in Engiadina, forsa dafatta la plü imposanta chavorgia da tuot la Svizra.

Tant plü liber e vast es il sguard davent dad Alp Sursass. Dret oura as passa sur Schlingia giò Bargusch (Burgeis), schi's piglia la schnestra, as riva sur Rims sül vadret dal Lischana. Las aclas dad Uina dadaint e dadora as distinguan tras ün'istorgia tuottafat aigna.

Üna bergiamina our da l'archiv da Sent ans sa da quintar cha als 28 *october 1475* haja surlaschè la baselgia San Peder da Sent sco feud tuot la val cun as-ch e pas-ch in etern (in perpetuo) a Peter Schwan ed a seis quinà Nut Egen cun sia duonna Chatrina e tuots lur descendents (emphyteusin).

Ils feudals percunter s'impegnaivan da mantgnair e megliorar ils bains e da pajar ün fit annual dad 11 glivras veronaisas. Els stuvaivan mantgnair la via fin our'illa S-chala e perchürar ils bocs e'ls usöls dals paur da Sent cunter üna bunificaziun d'ün ster gran o d'ün pan per mincha toc.

Cur cha'ls d'Uina dmuraivan a Sent vaivna da far ir a pas-ch lur muvel cun quel da Sent e da pajar tuottas gabellas e far tuot las rodas sco'ls Sentiners.

Sco cuntrapegn per quists pitschens dovairs tils d'eiran gnüts concess ils drets sieuaints:

Els das-chaivan runcar il god tant inavant ch'els d'eiran abels da cultivar il terrain, pudaivan dovrar laina gratuitamaing ed a bainplaschair per fabricar lur chasas e vaivan il dret da paschliar lur muaglia in tuot la val. Sch'els vendaivan ils bains, vaiva Sent il privilegi da cumpra. Sch'els nun accumulivan lur dovairs, perdaivna tuot lur drets e'l feud tuornaiva in man da la baselgia San Peder.

Ils cunfins dal feud d'eiran gnüts circumscriets sco sieua: A l'ost il Piz Fuorcla (hoz S-chalambert), al süd l'Alp Sursass cha'ls da Sent vaivan surlaschè dal 1472 sco feud a la clostra Mariamunt, al nord la gronda chavorgia, nomnada la S-chala (in pariete magna della scala) e vers vest il Piz Curtinatsch. La cunvegna es gnüda suottascritta in chasa dal nuder Joannes Bardot in preschentscha dals signuors Nicolaus Stephan Florin, Casper Garind, Gebhard Pult, Michel Fila, Michel Vital, Nicolaus Lucx, Men Rauba, Andrea Pult, Gisep Baldun e Domenic Muschka.

La bergiamina oriunda es malavita ida persa, id exista aint il archiv da Sent üna copcha da quella da l'on 1661.

Las cundiziuns da feud d'eiran, almain a nos avis, sten favuravlas. Inclegiantaivlas per nus be masüradas cul pass da seis temp.

Pas-ch e god varà gnü Sent in surabundanza, e'ls bains d'eiran sten gio d'via. Cul mantegnimaint da la via fin our'illa S-chala tils saraja stat fich agradi.

Mo cul ir dal temp las relaziuns s'han müdadas, la munaida s'ha svalütada, il predsch da la laina es creschü. Perquai nun esa da's dar da buonder cha'ls da Sent han plü tard provà cun tuots mezs da's deliberar dals impegns concess als «Ruinas-chs» (abitants dad Uina), perfin da schoglier il contrat da feud. Avant co entrar in quista dumonda stuvaina remarchar cha la charta da feud oriunda es gnüda confirmada ed eir modificada diversas jadas i'l cuors dals tschientiners: dal 1485, 1583 e 1584. Üna dispitta tanter Uina dadaint e dadora pervia da la pasculaziun da la muaglia es gnüda buniada dal 1647:

Valantin ed Ans dad Uina dadaint das-chan passar cun lur muvel

tras ils bains dad Uina dadora e pon paschliar tuot la muaglia ch'els invernan. Tour muvel a fit nu pona.

Quels d'Uina dadora nu das-chan sbluottar ne erva ne pissun, uschigliö croudna in üna falla da tschinch crüzers per persuna. Per Uina dadora han firmà la cunvegna: Dumeng Fili ed Andrea. Gronds müdamaints nu sun gnüts fats vi da la charta da feud; perche il fit importa dal 1650 amo adüna 11 glivras valüta tudais-cha.

Amo dal 1785 e dal 1798 arcugnoscha il cumün sainza remarchas las cunvegns fattas plü bod e'ls fittadins da quella jada sco drets jertavels dals feudals oriunds.

Difficultats plü grondas sun subentradas pür al cumanzamaint dal 19avel tschientiner.

Dal 1812 ha il cumün provà d'inchargiar ils Ruinas-chs cun daplü dovoirs, pustüt cun regard al mantegnimaint da las vias. Las relaziuns economicas e politicas as vaivan müdadas suot l'influenza da la Revoluziun francesa in tuot l'Europa, e'ls Sentiners dal 1817 d'eiran gnüts stufs marschs da quella cunvegna dal on dal cuc cun lur fittadins d'Uina. Da quai nun ans daina da buonder. I's trattaiva dal bun d'üna fittanza fatta avant 250 ons. Per gnir a bröch hana pretais:

1. cha'ls Ruinas-chs da quella jada nu sajan ils drets jertavels dals prüms fittadins,
2. chi dmura in Uina daplü glied co previs dal 1475,
3. cha'l fit saja massa pitschen causa la svalütaziun da la munaida, cha la valur dad 11 glivras veronaisas importa almain da tuot 9 guldiners e 12 crüzers valüta grischuna. Ch'els hajan dimena pajà ils ultims ons massa pac e bricha massa bler fit, sco ch'els pretendan,
4. contestaivan ils da Sent la validità dal contrat dal 1647, cha quel saja gnü fat da singuls vaschins da Sent e bricha da tuot il cumün,
5. e cha dal rest la charta da feud dal 1475 discuorra dals d'Uina e bricha dals da Sent, chi nu stetta ninglur chi saja scumandà ai cumün da paschliar lur bouvs in Val d'Uina o da dar a fit pas-ch in quel cuntegn.

Id ha dat ün lung process. La sentenza in prüma istanza prevezzaiva cha mincha part haja il dret da paschliar l'agen muvel in Val d'Uina, mo bricha da tour a fit oter muvel. In tschertas

dumondas as declera il güdisch da Suot Tasna per incumpetent.

Tuottas duos parts han appellà a la seguonda istanza, al güdisch da Sur Tasna chi s'ha occupà impustüt da las cunvegnas fattas plü bod. Cha Sent haja acceptà dal 1585, 1647, 1785 e dal 1798 ils fittadins sco drets jertavels dals prüms feudals e cun quai eir dat tasmuongia da la prüma charta feudala dal 1475.

Il fit dumandà dals da Sent es gnü arcugnuschi sco güst ed els han survgni il dret da paschliar lur bouvs in Val d'Uina, schi d'eira pas-ch in abundanza.

Ils plonts dals da Sent cha'ls Ruinas-chs nun hajan megliorà ils bains e laschè ir in malura las chasas nun ha chattà ingün rimbomb pro'ls güdischs da Sur Tasna.

Mo eir quista sentenza nun ha satisfat.

Davant la terza istanza, il güdisch chantunal, ils d'Uina han dat pro d'avair paschlià muvel ester sainza dumandar als da Sent. Ch'els hajan però fat quai per temma dad acts brutals da singuls Sentiners, e cha dal rest il cumün haja falsifichà il documaint dal 1475, fond üna copcha be per part güsta.

La sentenza da la terza ed ultima istanza:

Ils Ruinas-chs han il dret dad as-ch e pas-ch in tuot la val, sco previs dal 1475.

Il cumün nu das-cha fittar il pas-ch in Val d'Uina, mo bainschi paschliar seis agen muvel, scha la cumprova es datta chi saja pas-ch in abundanza.

Seguond ün contrat dal 1821 chi'd es gnü fat bun dal 1836 sun danouvmaing gnüts fixats ils dovairs dals Ruinas-chs, surtuot quel da mantgnair la via da la S-chala inaint.

La dispitta ha tut fin pür dal 1831 cun üna cunvegna tanter pèr chi prevezzaiva cha'ls da Sent possan paschliar lur bouvs in Val d'Uina e'ls Ruinas-chs lur muvel invernà süls pas-chs da Sent. Da tour a fit muvel esa scumandà a tuottas duos parts.

Suottascritta es quista cunvegna, l'ultima ant co schoglier il feud, da Peder C. Stalvies, Lüzza Jon Zonder, Alesch D. Schmidt, Cla C. Joon, Jachian D. Eia, Plasch C. Joon, Not B. Valantin, Mattia J. Lenz. Pel cumün ha segnà Janet C. Ans sco capo.

La pasch — o es quai forsa stat be ün armistizi — ha dürà fin la fin dal tschientiner.

Cur cha l'hotellaria ha cumanzà a flurir in Engiadina bassa han ils

Sentiners tschüf la chajetta cha'ls d'Uina pudessan fabricar ün hotel e, fond adöver da lur drets, tour tuotta laina gratuitamaing. Darcheu han els provà da schoglier il feud, e quai tils es reuschi als 27 da gün 1892 a Scuol tras la cumischiun chantunala per schoglimaint da servituts aint ils gods dal district d'En. Sco president da la cumischiun ha suottascrit Joh. P. Könz, sco actuar ad hoc Planta.

Ils fittadins d'Uina d'eiran: Ulrich Zündt, Not Valantin, Christel Juon, Not Pult. Sco capo da Sent ha segnà C.A. Vital. Il cumün ha surlaschè als Ruinas-chs tuots bains e tuottas chasas in Uina per la somma da 20 jadas il fit annual. Cun regard a la pasculaziun, al far sternüm ed a l'adöver da laina sun gnüdas s-chaffidas relaziuns correspondentas a las ledschas da quel temp. Eir il mantegnimaint da la via es gnü reglà a cuntantezza da tuots. Intuorn l'on 1900 chattaina las aclas in possess da Hans Gadmer, Luis Albl, Burkhard Gantenbein e Cristian Juon.

Gantenbein para dad esser stat ün pluoder da l'impussibel. Ils bains sun quella jada gnüts vendüts a veterinari Töna Vital ed al dr. Töndury da Scuol. Mo i para cha las aclas nu sajan statts fich lucrativas, eir pels possessuors novs bricha. Perche fingià als 1. avrigl dal 1904 surlascha Töna Vital seis bains in Uina al cumün da Sent pel predschi da cumpra da 30 000.— frs e dr. Töndury fa il medem fingià quindesch dis davu. Eir el venda sia part pel predschi da cumpra da 16 000.— frs. I's dschess cha'l cumün haja cumprà ils bains d'Uina, saviond da tils pudair vender bainbod.

Dals 1. da schner 1905 datescha ün contrat da vendita tanter la comunità da Sent e l'advocat Jon Vonmoos da Ramosch. Il cumün ha vendü tuot ils possess fin uossa stats privats in Uina, seguond la termaziun dals 11 settember 1904 cun üna pitschna perdita, per 42'000.— frs.

Il mantegnimaint da las vias, ils drets da pasculaziun e l'adöver da laina sun gnüts reglats in tuotta fuorma eir in quist contrat seguond las ledschas dal temp. La comunità da Sent s'ha impustüt reservada il dret d'adöver per quellas funtanas richischmas da Plan da Muglins chi sbuorflan sco gronds auals our da la terra. Ils possessuors novs d'Uina das-chan tour per lur adöver il plü da tuot 50 liters la minuta.

Cha quista val sulvadia d'eira populada plü bod eir da lufs e d'uors s'inclegia da sai. Andrea Lingenhag da Seraplana ha schluppet-

tà dal 1897 l'ultim uors in Val d'Uina.

E cha'ls Ruinas-chs d'üna jada chi staivan plü o main tuot on illa suldüna da quista val solitaria dvantaivan stinats e perdaivan il sen per la vita cumünaivla, quai ans sa da quintar Gudench Barblan in sias famusas istorgias: «Barba Buolf e barb'Alesch d'Uina». Laschain sieuer üna sco insai:

Dispitta seria, set ons sainza tschantschar, il stardiüd e la pasch:

Propi in pasch nu vivettan però Alesch e sa Uorschla eir da qua inavant bricha. El d'eira plütost ün süt e dür ed ella d'eira pac letta. E cur ch'els vaivan alch dachedir, schi faivna quindesch dis fin trais eivnas sainza tschantschar.

«Uffants nu vaina, ed uschè esa pac divertimaint in chasa», vaiva dit Uorscha üna jada a sa sour oura Sur En.

Üna jada avettna üna dispitta plü gronda pervia dal cumanzar a sgiar il fain grass. Alesch vulet far ir seguond seis cheu e Uorschla rafüdet da tschantschar. 'La nu faiva gnanca sü plü il let da quella vart dad Alesch e mettet ün'assa permez il let sü.

Uschea restet quai set ons. Set ons suna stats sainza discuorrer ün pled. Minchün giaiva sa via e be da mangiar faiva Uorschla per tuots duos e lavaiva giò la vaschella.

Uossa üna saira, cur ch'els d'eiran güst its in let, stuvet Alesch dar ün starnüd, mo propcha ün grond chi stremblit il let e la chombra; perche el s'avaiva dufradà cun flözgiar laina.

Uorschla nu pudet far da main da dir: «Al Segner parchüra!»

«Hast dit quai da cor?» dumonda Alesch.

«Schi, quai n'haja», respuonda Uorschla

«Schi piglia damaja d'avent call'assa!»

Cun quai füt lura fatta la pasch per adüna. Els vivettan amo bler ons, fin ch'els d'eiran vegls, vegls bod sco la crappa d'Uina. Tant barb'Alesch co sa duonna fettan sü tuot lur roba a lur neiv Plasch dad Uina dadaint culla cundiziun cha'l vegna oura qui oura a star e cha'l marida la matta da la sour da Ji Uorschla.

Funtanas:

¹ Archiv cumünal da Sent

² Luppi Reto, Emischiun radioscoula 1970

³ Vital J.L., Sent in Engiadina bassa, Fögl d'Engiadina 1919

